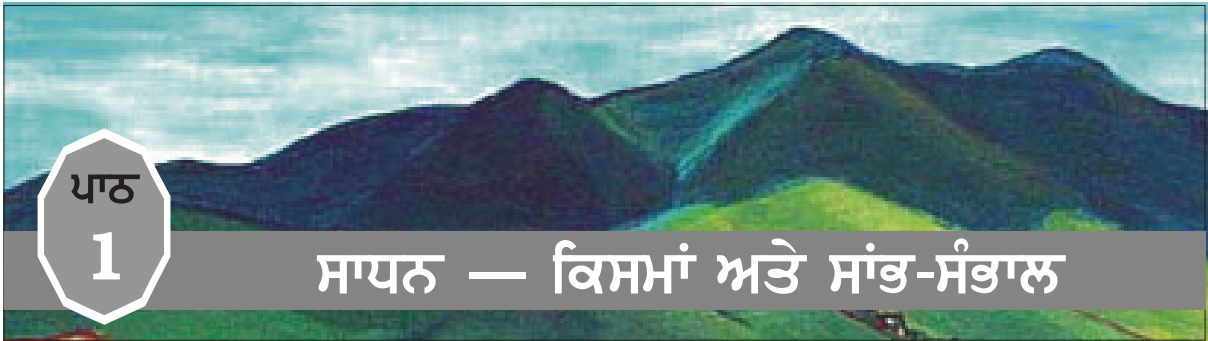

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜਾਂ ਸੀਮਤ ਹੀ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਆਰਾਮ ਆਦਿ, ਪਰੰਤੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦਾ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧੀਆਂ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਵੱਲ ਝਾਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵਸਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਟੀ, ਦਰੱਖਤ, ਪਾਣੀ, ਪੱਥਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅੱਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇੰਨੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਸੀਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਧਨਾਂ ਜਾਂ ਸੋਮਿਆਂ (Resources) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਰਥਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਾਧਨ (Resources) ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਿਸਚਤ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨ ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਸਾਧਨ, ਕੁਦਰਤੀ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ, ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜੰਗਲ, ਦਰਿਆ, ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਸੂਰਜੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਮੁੰਦਰ ਆਦਿ। ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਆਦਮੀ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਧਨ, ਮਸ਼ੀਨਰੀ, ਆਵਾਜਾਈ ਢਾਂਚਾ, ਬਣਾਵਟੀ ਖਾਦਾਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਭੌਤਿਕ ਜਾਂ ਅਭੌਤਿਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ (Human Resource) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ ਇੱਕ ਬਦਲਦੀ ਹੋਈ ਧਾਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧਦੀ (Expand) ਜਾਂ ਸੁੰਗੜਦੀ (Contract) ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਲਾ ਜਾਂ ਤੇਲ ਪੁਰਾਣੇ ਮਨੁੱਖ (Primitive Man) ਲਈ ਅਤੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਆਧੁਨਿਕ ਆਦਮੀ ਲਈ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਤਲਬ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਰਤੋਂ (Efficient Utilisation) ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਧਨ-ਕਿਸਮਾਂ (Resources-Types)

ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ, ਹੋਂਦ, ਨਿਰੰਤਰ ਉਪਲਬਧੀ, ਵਿਕਾਸ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅੱਗੇ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ —

1. ਜੀਵ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਸਾਧਨ (Biotic and Abiotic Resources)
2. ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਸਾਧਨ (Developed and Potential Resources)
3. ਮੁਕਣਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾ-ਮੁਕਣਯੋਗ ਸਾਧਨ (Exhaustible and Inexhaustible Resources)
4. ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਸਾਧਨ (Soil and Land Resources)
5. ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਸਾਧਨ (Marine and Mineral Resources)
6. ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ (Human Resources)

1. ਜੀਵ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਸਾਧਨ (Biotic and Abiotic Resources)

ਜੀਵ ਸਾਧਨ, ਉਹ ਮੁਢਲੇ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜਾਨਦਾਰ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਲਗਭਗ 85% ਭੋਜਨ ਪਦਾਰਥ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਜੀਵ ਸਾਧਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਸਾਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਤੇਲ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਜੀਵ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਿਰਜੀਵ (Non-Living) ਵਸਤੂਆਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਸੂਰਜ, ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਨਿਰਜੀਵ ਸਾਧਨ (Abiotic Resources) ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ (Minerals) ਸਾਡੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

2. ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਸਾਧਨ (Developed and Potential Resources)

ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਅਮੀਰ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂ ਉੱਪਰ, ਮੌਜੂਦ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਜੰਗਲ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਸੂਰਜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਧਰਤੀ ਦੇ ਉੱਪਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਕਿਸੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਆਰਥਿਕ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ (Developed) ਸਾਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਤ (Potential) ਸਾਧਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ, ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵਤ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਪਾਣੀ ਤੋਂ ਬਿਜਲੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਣੀ ਵਿਕਸਤ (Developed) ਸਾਧਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕੋਲਾ ਇੱਕ ਸੰਭਾਵਤ ਸਾਧਨ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕੋਲਾ ਇੱਕ ਵਿਕਸਤ ਸਾਧਨ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।

3. ਮੁਕਣਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾ-ਮੁਕਣਯੋਗ ਸਾਧਨ (Exhaustible and Inexhaustible Resources)

ਮੁਕਣਯੋਗ ਸਾਧਨ (Exhaustible Resources) ਉਹ ਸਾਧਨ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਆਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਇਹਨਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ

ਦੀ ਕਮੀ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਮੁਕਣਯੋਗ (Exhaustible) ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਨਾ-ਮੁਕਣਯੋਗ ਸਾਧਨ (Inexhaustible Resources) ਉਹ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹ ਨਵਿਆਏ (Renew) ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਹ ਹੋਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਧਨ ਲਗਾਤਾਰ ਜਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

4. ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਸਾਧਨ (Soil and Land Resources)

ਮਿੱਟੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ (Uppermost) ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਪਰਤ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੂਲ ਚਟਾਨ ਦੇ ਟੁੱਟਣ-ਭੱਜਣ, ਜਲਵਾਯੂ, ਜੀਵਾਂ ਅਤੇ ਰੁੱਖਾਂ-ਬੂਟਿਆਂ ਦੇ ਗਲਣ-ਸੜਨ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਅਸਰ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੌਦਿਆਂ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਦੇ ਉੱਗਣ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਫਸਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਗਭਗ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ, ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ, ਦੋਮਟ ਮਿੱਟੀ, ਜਲੋਢ ਮਿੱਟੀ, ਪਰਬਤੀ ਮਿੱਟੀ, ਲਾਲ ਮਿੱਟੀ, ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ। ਫਸਲਾਂ ਉਗਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਮਨੁੱਖ, ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਜਾਊ ਮਿੱਟੀ (Fertile Soils) ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ, ਸੰਘਣੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ (Economic Activities) ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭੂਮੀ (Land) ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿਸ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਭੂਮੀ ਸਾਧਨ (Land Resource) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਸਾਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨ, ਉਦਯੋਗ ਲਗਾਉਣ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ, ਖੇਡਾਂ ਖੇਡਣ, ਸੈਰ-ਸਪਾਟੇ ਆਦਿ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਧਰਾਤਲ, ਢਲਾਣ (ਨੁਹਾਰ), ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸਮ, ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਸਾਧਨ (Marine and Mineral Resources)

ਪਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦਾ ਲਗਭਗ 71% ਹਿੱਸਾ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਭੰਡਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਗਰਾਂ (Oceans) ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ (Seas) ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮੁੰਦਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ (Biotic), ਖਣਿਜ (Minerals) ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਾਧਨ (Energy Resources) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਧਰਤੀ ਦੇ 75% ਜੀਵ, ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਉੱਤਪੰਨ ਹੋਏ। ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ, ਮੋਤੀ, ਘੋਗੇ, ਸਿੱਪੀਆਂ, ਹੀਰੇ-ਜਵਾਹਰਾਤ ਆਦਿ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟਾਂ (Sea Coasts) ਤੋਂ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੱਛੀਆਂ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਖੁਰਾਕ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਖਣਿਜ ਸਾਧਨ (Mineral Resources) ਧਰਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥ ਹਨ। ਇਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ - ਧਾਤੂ (Metallic) ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਅਧਾਤੂ (Non-Metallic) ਖਣਿਜ

ਪਦਾਰਥ। ਧਾਤੂ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਹਾ, ਤਾਂਬਾ, ਚਾਂਦੀ, ਸੋਨਾ, ਐਲੂਮੀਨੀਅਮ ਆਦਿ ਖਣਿਜ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਧਾਤੂ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ, ਕੋਲਾ, ਅਬਰਕ (ਮਾਈਕਾ), ਮੈਂਗਨੀਜ਼ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਖਣਿਜ ਸਾਧਨ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਚਟਾਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖਣਿਜ ਸਾਭੇ ਉਦਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

6. ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ (Human Resources)

ਕੁਦਰਤ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰਵੋਤਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸਾਧਨ (Resource) ਹੈ। ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਡਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚੋਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ (Human Resources) ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਝਲਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਾਪਾਨ ਦੇਸ਼ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਅਣਹੋਂਦ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਗੁਣ, ਸਮਰੱਥਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਯੋਗਤਾ ਆਦਿ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਉਚਿਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਸਕਣ।

ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ (Conservation Of Resources)

ਸਾਧਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਤੁਰਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਲਗਾਤਾਰ, ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚ ਸਮਝ ਤੋਂ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇੱਕ ਵਾਰ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ-ਨਵਿਆਉਣ ਯੋਗ ਸਾਧਨ (Non-Renewable Resources) ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਪਦਾਰਥ ਇਕ ਵਾਰ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ (Conservation of Resources) ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਜਾਂ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਤਬਾਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ, ਸਹੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ (Generations) ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਸਕਣ। ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।

ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਤਾਂ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ, ਦੁਬਾਰਾ ਮਿਲਣਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਪਥਰਾਟ ਬਾਲਣ (Fossil Fuels) ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੋਲਾ ਅਤੇ ਪੈਟਰੋਲੀਅਮ ਪਦਾਰਥ ਇਸੇ ਹੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਲਗਭਗ 80% ਪਥਰਾਟ ਬਾਲਣ ਇੱਕ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਜੰਗਲ ਆਦਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਵਰਤੋਂ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਨਾ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੁਬਾਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ, ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਕੁਝ ਯਾਦ ਰੱਖਣ ਲਈ (POINTS TO REMEMBER)

- ਸਾਧਨ** - ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 - ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ।
- ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ**- ਕੁਦਰਤੀ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਰਥਵਾਨ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
- ਕਿਸਮਾਂ** - ਜੀਵ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ
 - ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ
 - ਮੁਕਣਯੋਗ ਅਤੇ ਨਾ-ਮੁਕਣਯੋਗ
 - ਮਿੱਟੀ ਅਤੇ ਭੂਮੀ
 - ਸਮੁੰਦਰੀ ਅਤੇ ਖਣਿਜ
 - ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ
- ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ** - ਸਾਧਨ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
 - ਕਈ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਜਲਦੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।
 - ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਜਾਂ ਤਬਾਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।
 - ਦੁਬਾਰਾ ਵਰਤੇ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।
 - ਵਰਤੋਂ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਏ ਜਾਣ।
 - ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾਵੇ।

1. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇਕ ਸ਼ਬਦ / ਇਕ ਵਾਕ 1-15 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿਓ —

- (1) ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- (2) ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਕੌਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ?
- (3) ਸਾਧਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।
- (4) ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖੋ।
- (5) ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੀ-ਕੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ?
- (6) ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ?

2. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ 50-60 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ—

- (1) ਜੀਵ ਅਤੇ ਨਿਰਜੀਵ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰੋ।
- (2) ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
- (3) ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥ ਸਾਨੂੰ ਕਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ?
- (4) ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਸੰਭਾਵਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਨ ਸਹਿਤ ਸਮਝਾਓ।
- (5) ਮੁਕਣਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਅਤੇ ਸੰਕੋਚ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ?
- (6) ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਦੂਜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ?

3. ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਲਗਭਗ 125-130 ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਓ —

ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਤੁਹਾਡਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ? ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੇ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰੋ।

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਬਿਜਲੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਡੈਮਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖੋ ਕਿ ਉਹ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਦਰਿਆ ਉਤੇ ਬਣੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਜ਼ਿਲੇ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹਨ।

